

Šebánek, Jindřich; Dušková, Sáša

Česká listina v době přemyslovské : (nástin vývoje)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1964, vol. 13, iss. C11, pp. [51]-72

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102749>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JINDŘICH ŠEBÁNEK—SÁŠA DUŠKOVÁ

ČESKÁ LISTINA V DOBĚ PŘEMYSLOVSKÉ

(Nástin vývoje)

V dějinách vývoje diplomatického materiálu na české půdě¹ tvoří doba Přemyslovská po některých stránkách období v sobě uzavřené. Pro tuto uzavřenost je patrně vůbec nejcharakterističtější to, že se z diplomatického materiálu tehdy u nás uplatňovaly převážně (a takřka napořád dochovaly) jenom listiny v užším slova smyslu. Povšechně je možno dále říci, že se v této době užívání diplomatického materiálu na české půdě teprve začíná a že v jejím průběhu dosahuje poměrně značného rozsahu. Už tím je naznačeno, že dobu Přemyslovskou bude účelné při periodizaci dějin vývoje diplomatického materiálu na české půdě rozdělit na dvě oddělení. Prvé z nich, kdy se materiál teprve začíná uplatňovat, sahá do r. 1197 a kryje se tedy časově s tzv. Přemyslovskou dobou knížecí. Druhé, kdy se užívání diplomatického materiálu rozvíjí, sahá do konce doby Přemyslovské, či správněji řečeno do r. 1310 (krátké období korutanské čítáme totiž ještě diplomaticky k době Přemyslovské) a odpovídá časově tzv. české době královské.

Sledující dějiny vývoje listinného (diplomatického) materiálu na české půdě, budeme si všímat jednak toho, jak tento materiál na naší půdě vznikal, jednak důsledně i toho, jak tu byl přijímán, jak tu působil. Cílem je zjistit, jak se tento materiál uplatnil jako společenský činitel, jakou měl funkci, a tedy chápat jej v důsledném a ústrojném spojení se sociálně-ekonomickým vývojem soudobé české společnosti. Prostředkem k dosažení tohoto cíle je zjišťování, jaký vztah k tomuto materiálu projevovali příslušníci různých společenských tříd a třídních skupin tehdejší naší společnosti, pokud ovšem už s diplomatickým materiálem přicházeli do styku.²

I. (—1197)

První základní otázka, o kterou tu jde, zní: kdy a za jakých okolností se u nás s užíváním diplomatického materiálu poprvé setkáváme, jaký diplomatický materiál k nám přicházel z ciziny a jaký vznikal na naší půdě domácí.

Přehlédneme-li příslušný materiál shromážděný celkem úplně v I. svazku českého Kodexu,³ zjistíme především jako nejstarší z období cyrilometodějského nevelký soubor listů papežských adresovaných jednak arcibiskupu Metodějovi, jednak knížatům Svatoplukovi, Kocelovi atd. Že se po pádu Velkomoravské říše nic z tohoto materiálu nezachovalo v originále, nemůže překvapit. Vzhledem k dochování listů (v papežských registrech) není však možno ani bezpečně předpokládat, že by jejich originály ve všech případech byly k nám vůbec kdy přišly. Na druhé straně nelze si ovšem představit, že by se byla církevní organizace Velkomoravské říše mohla obejít bez korespondence mezi papežem, resp. sousedními biskupy, a představiteli církevní organizace moravské. V období Říše velkomoravské došlo tedy určitě (a patrně poprvé na české půdě) k tomu, že k nám jistý druh diplomatického materiálu aspoň docházel. Časově nejbližší dalším podnětem k takovému našemu styku s cizinou byla nová církevní organizace Čech stol. 10., jejímž vyvrcholením je zřízení pražského biskupství a založení prvního kláštera na české půdě, kláštera břevnovského. Není sice možné počítat s tím, že zřízení pražského biskupství bylo snad zlistiněno papežem a císařem, jak se někdy za to má, ale zejména u druhého pražského biskupa, Slavníkovce Vojtěcha, bude nezbytné předpokládat, že měl diplomatickou korespondenci především s dvorem papežským. Podobně jako arcibiskup Metoděj, také biskup Vojtěch byl příjemcem listů, především papežských. Velmi pravděpodobně však už existovaly jeho vlastní listy adresované jak papeži, tak i jiným hodnostářům duchovním i světským. Sice pozdní, ale spolehlivá zpráva z 13. století o pečetí biskupa Vojtěcha, kterou byly opatřeny ostatky svatých uložené v oltáři kulaté kaple na Vyšehradě,⁴ dodává těmto představám o počátcích aspoň epistolografické činnosti na české půdě posilu. Další pokrok najdeme u kláštera břevnovského. Jeho založení biskupem Vojtěchem, provedené jistě jen formálním aktem (bez listiny), bylo r. 993 potvrzeno privilegiem papeže Jana XV. (CDB I, č. 38). Toto privilegium je vůbec první listinou, o které s plnou určitostí víme, že na českou půdu přišla a že tu také došla u svého příjemce (kláštera břevnovského) archivního uchování. R. 1224 potvrdil znění tohoto privilegia Přemysl Otakar I. břevnovskému klášteru slavnostní listinou, kterou máme dosud zachovánu. Původní jeho znění bylo tu sice inserováno v porušené (zpadělané) formě, o pravosti a autentičnosti privilegia Janova, psaného po tehdejší způsobu papežské kanceláře kuriálou na papýru, není možno (po Friedrichově rozboru celé otázky)⁵ pochybovat. Příliv písemností, přicházejících k nám od 2. pol. 10. stol., nepochybně nabyt — jak dále uvidíme — jisté stálosti. Nyní nás více však zajímá, že od pol. stol. 11. máme už také možnost vytvořit si představu o tom, jaký diplomatický materiál kromě listů tehdy na české půdě vznikal. A to je druhá základní otázka, které věnujeme pozornost.

Nesporně nejdůležitější součástí tohoto materiálu je tzv. zakládací listina kapituly litoměřické (CDB I, č. 55). Dochovala se, nehledíc ke konfirmacím, opisům

a překladům do češtiny, ve dvou vyhotoveních, z nichž se tu budeme pro jednoduchoost zabývat jen tím, které je v diplomatické literatuře označováno obecně siglou A a které je už podle svého písma nejen starší druhého, nýbrž dokonce velmi staré. Na listě pergamenovém je tu zapsána v podstatě v objektivní formě paměť o tom, kterak vévoda Spytihněv založil kapitulní kostel v Litoměřicích a opatřil statky, služebnými osobami a svobodami. Paměť uvádí svědky jednotlivých darování, chybí v ní však datum. Stylisticky i vnější svou úpravou (protože text pokračuje ještě i na zadní straně pergamenového listu) má nelistinnou formu. S tím jen zdánlivě kontrastuje, že je opatřena pečeti. Snadno totiž zjistíme, že tato pečeť není autentická, nenáleží vůbec do doby Spytihněvovy a podle všeho je fantastickým výtvozem a doplňkem teprve 13. věku. Uvážíme-li vše, co jsme takto zjistili, a promítneme-li do toho, co je jinak známo o vývoji listiny od stol. 9., musíme nesporně uznat, že písemnost, kterou máme před sebou, musí být považována za akt. Tento akt byl, aby mu nechybělo to, co podle tehdejších představ listina mít musela, měla-li mít platnost, v 13. stol. dodatečně opatřen pečeti a tím změněn v „listinu“. Napsala si jej však mnohem dřív sama kapitula litoměřická, již bylo v době jejího založení (podle staré a patrně správné tradice náleží toto založení do r. 1057 nebo 1058) jasné, jakou má cenu, ať v jakékoli, jen když v písemné formě, záznam o tom, co z rukou vévodových dostala. Kdy k tomuto napsání došlo, o tom byla vyslovena různá mínění. Badatelé se celkem shodli na tom, že akt A nebyl napsán celý na jeden ráz. Některé jeho části, dílem po vyškrabání textu staršího, dílem na místa původně nepopsaná, byly postupně připsovány, aby i pozdější stav darování byl zachycen. Nejmladší z těchto přípisků jsou určitě až z 12. stol., mezi nimi i onen nejzajímavější z nich, v němž se nám v diplomatickém materiálu poprvé ozývá čeština. Postupný vznik aktu A je jistě v plném souladu s tím, jak si vznik i funkci aktu představujeme. Ne tak jasná je otázka, kdy základ aktu A byl napsán. S jistou rezervou je možno připustit, že se to mohlo stát, jak někteří z badatelů prokazují (Friedrich, nejnověji Kristen),⁶ hned při založení kapituly, že tedy máme před sebou původní vyhotovení příslušného aktu. Dosah sporu, který tu trvá, není vhodné přeceňovat. Podstatnější je, že exemplář A jsa nepochybně aktem, je sám o sobě dokladem toho, že se u nás zápisy diplomatické povahy ve formě aktů psaly. To tedy znamená (a výslovně musí být zjištěno), že jen pouhým omylem mohlo být kdysi o existenci aktů u nás pochybováno, či tato existence přímo popírána (V. Hrubý).⁷ V krajním případě bylo by totiž třeba vidět v A pokus o padělek aktu. Ale bylo by mohlo někomu napadnout u nás padělat to, co vůbec neexistovalo?

Litoměřický akt není ostatně — tu jsme zase u další důležité věci — v naší diplomatické látce ojedinělý. Probíráme-li ji, nacházíme nejméně do konce 12. stol. některé doklady další, které musíme považovat rovněž za akty. Některé z nich jsou ovšem málo jasné; v jádře jde o pamětní zápisy, vpracované do pozdějších listinných fals, jiné jsou však zcela přesvědčivé, tak např. testament

šlechtice Asina ve prospěch kláštera ostrovského (CDB I, č. 154), či zápis o směně, kterou provedl se svými příbuznými Hartman z Mírkova (tamže č. 268). Uvádíme právě tyto dva i proto, abychom upozornili na to, že aktové zápisy u nás neexistují jen o právních činech vévodových (jak je tomu v aktu litoměřickém), nýbrž i o právních pořízeních šlechticů. Asi bez výjimky se týkají všechna právní pořízení v aktech obsažená nižších duchovních feudálů. Je tedy možno zevšeobecnit pozorování výše už učiněná o aktu litoměřickém aspoň v tom smyslu, že akty u nás vznikají vesměs nejen přičiněním, nýbrž i ve prospěch některého z nižších feudálů duchovních. Zápis o směně Hartmanově (a ještě jeden další) sice zdánlivě z tohoto pravidla vybočuje a dal do jisté míry právem (J. Pražákovi) podnět k vyslovení domněnky, že i šlechtici u nás projeví v 12. stol. zájem o to, dát si svá vzájemně učiněná právní pořízení sepsat ve formě aktu duchovním feudálem, fungujícím tu jaksi po způsobu pozdějších věrohodných míst uherských.⁸ Uvážíme-li však to, co je dále dovozeno o vztahu českého šlechtice k listině během stol. 12. i 13., přesvědčíme se o neudržitelnosti takových domněnek a nutně připustíme, že aspoň v pozadí i těchto právních pořízeních nezbytně přece jen stál feudál duchovní.

Jsme u třetí základní otázky: Kdy, kde a za jakých okolností vzniká na české půdě listina ve vlastním slova smyslu. Odpověď zní, že k tomu došlo za vlády českého vévody a později krále Vratislava II. Je opřena o několik listin, hlásících se vesměs ještě do vévodské doby Vratislavovy a určených vesměs nižším duchovním feudálům, jimiž konkrétně jsou kláštery hradištský a opatovický a kostely vyšehradský a boleslavský. Jejich seznam lze bez nesnází pořídit na základě CDB I. Třeba jen dodat, že tu jde především o listiny vydané na jméno Vratislava samého, dále o jednu listinu olomouckého knížete Oty pro klášter hradištský, která je s Vratislavovou listinou paralelní, a konečně (pro kostel boleslavský) udánlivě o listinu vévody Břetislava. Při zkoumání těchto listin jsme v nevýhodě proto, že žádná z nich se nezachovala v původní podobě, tím méně v originále, nýbrž jen v různé formě buď domnělých originálů či jen mladších opisů, z nichž žádný určitě není bez novějších přídavků nebo změn, z nichž aspoň jednu jsme ostatně už také zaznamenali. Předem k těmto listinám musíme také přistupovat s jistou nedůvěrou, hledíme-li vůbec na listiny, jimiž se panovník jistým způsobem zavazuje (a takovou povahu všechny listiny, o které jde, nesporně mají), jako na něco, co si na něm vymohl jejich příjemce. Je totiž mimo pochybnost, že proces emancipace církve, reprezentované příjemci našich listin, u nás v 11. stol. zdaleka ještě tolik nepokročil, abychom v jakékoli formě jejich „vymáhání“ církevními ústavy na panovníkovi mohli připustit.⁹ Na druhé straně jsou tu některá nesporná fakta mluvící v jejich prospěch: 1. Naše listiny, mající všechny už skutečnou listinnou formu, ve své stavbě jsou si blízké, dvě z nich (hradištská a boleslavská, obě Vratislavovy) vykazují dokonce některé stylizační shody, takže přichází právem v úvahu domněnka, že byly napsány nikoli snad u svých příjemců, nýbrž přímo

na Vratislavově dvoře. 2. Mezi společné znaky našich listin náleží sice i to, že žádná z nich nemá koroboraci, nicméně o Vratislavově hradištské máme bezpečnou zprávu z 16. stol., že pečeti opatřena byla; všechny domnělé originály jak listin vyšehradských tak opatovické mají přitištěné pečeti. Protože na jednom exempláři listiny vyšehradské a na opatovické jde o pečeti zhotovené patrně otiskem téhož typáře, musíme připustit nejen to, že všechny naše listiny zpečetěny byly, nýbrž přímo, že Vratislav měl vlastní pečetní typář a tedy jeden ze základních prostředků k tomu, aby listiny mohl vydávat. 3. Naše listiny se zřejmě objevily u nás předčasně, tj. nebyly pro jejich vznik nutné společensko-ekonomické podmínky. Nemají totiž žádné pokračování, a jak hned uvidíme, za jiné situace a z jiných podnětů znovu vzniká u nás listina teprve ve 30. letech 12. stol. 4. O Vratislavovi II. můžeme celkem s určitostí předpokládat, že na jeho dvoře byla vedena politická korespondence především s papežem a s vysokými duchovními v říši. Početné listy jemu adresované jsou jednak v papežských registrech, jednak v důležitém tzv. „Kodexu řezenském“. Listy Vratislavem vydané se nedochovaly, s jejich existencí však musíme počítat. 5. Vratislav jako první český král předstihl politicky velmi podstatně vývoj své doby. Co bylo možné v Čechách v jeho době, nebylo možné během dalších zhruba sedmdesáti let. Uvážíme-li vše to, můžeme o příčinách a podmínkách vzniku Vratislavových listin vyslovit asi tuto domněnku: Jsou na české půdě zjevem vsutku předčasným a v důsledku toho také jen přechodným. Duchovní feudálové, jakkoli o ně jistě stáli, si je na Vratislavovi nevymohli. V jejich vzniku se mnohem spíše spojilo a) přání duchovních feudálů listiny mít, b) touha Vratislavova vyrovnat se na poli diplomatickém římskému panovníkovi, c) příležitost listiny pověřit, když přece existovala Vratislavova pečeť.

Možno jen ještě dodat, že dvůr Vratislavův (nebo jeho nejbližší okolí, totiž Vyšehrad) měl vztah k písemnosti jasně kladný, jak ukazují zejména velmi proslavené kodexy tam vzniklé; po této stránce byla tu tedy půda ke vzniku listiny připravena.

Je ještě jedna okolnost, která nad jiné jasně naznačuje, že listina u nás vznikající v době Vratislavově je něčím předčasným. Je to fakt, že nemáme dochování až do 30. let stol. 12. u nás vůbec žádnou listinu, kterou by byl vydal kterýkoli z českých feudálů duchovních, vyšších i nižších, v jakékoli záležitosti. Tím se dostáváme k další, již čtvrté základní otázce, totiž kdy a jak vzniká listina u českých duchovních feudálů. Povšechně lze odpovědět, že mohla vzniknout teprve tehdy, kdy bylo dosaženo určitého stavu ekonomicko-sociálních podmínek, spočívajících (v době, o kterou tu jde) především ve vlastnictví půdy a alespoň v jistém stupni dispoziční volnosti s ní. Dále (aspoň pokud jde o biskupy) kdy bylo dosaženo takového stupně církevní organizace, který nezbytně vyžadoval, aby základní předpisy tzv. spirituálií byly písemně fixovány. Konkrétně došlo zřejmě ke splnění všech těchto základních podmínek u nás nejdříve u olomouc-

kého biskupa Jindřicha Zdika. Na jméno Zdikovo máme dochováno celkem 7 diplomatických písemností, z nichž čtyři jsou listiny, tři pak listy. Tento soubor je pozoruhodný tím, že jsou v něm stylistické souvislosti, dovolující domněnku, že byl stylizován touž osobou. Je možné, že samým biskupem, některé okolnosti na to dosti určitě ukazují. Jistě to avizuje velký zájem, který biskup o diplomatické písemnictví projevoval. Ze souboru písemností Zdikových nás tu budou ovšem zajímat jen listiny, neboť listy biskupovy nejsou už tehdy u nás jistě ničím mimořádným (novým). Zjistíme toto: 1. Příjemcem tří listin je kostel olomoucký, jsou tedy listinami pro vnitřní potřebu, příjemcem čtvrté je klášter strahovský. 2. Dvě z olomouckých listin máme dochovány v originálech, dvě zbyvajících jen v opise. 3. Oba originály jsou opatřeny přitištěnou kulatou pečetí biskupovou, jejíž přední strana zobrazuje postavu biskupa sedícího na stolci, na zadní straně pak je sekret s jeho poprsím; celkem s jistotou můžeme předpokládat, že sekretu užíval Zdik k pečetění svých listů. 4. Všechny Zdikovy listiny se týkají kanoničských právních činů, ve dvou z nich (v známé olomoucké, obsahující soupis statků tohoto kostela, a ve strahovské) jsou také právní činy týkající se temporálií (zajištění statků). 5. O listinách v originále dochovaných lze bezpečně prokázat jejich napsání v téže písařské dílně, v které vznikly také některé z oněch slavných olomouckých rukopisů, které dal Zdik pro svůj kostel zhotovit. 6. Po stránce stylistické mají listiny Zdikovy sice více vyprávěcí než listinnou formu, také v nich — podobně jako v listinách z doby Vratislavovy — chybí koroborace. Chybí v nich také datovací formule, takže jen podle vnitřních známek je možno je řadit mezi léta 1131.—1150. Na druhé straně jsou však skutečnými literárními díly a podle tehdejšího stylistického vkusu jsou rýmovány.

Biskup Zdik se nám představuje také jako příjemce diplomatického materiálu. V opisech se dochovaly četné listy (především papežské) jemu adresované, které jen omylem nebyly pojaty do CDB I, protože je Friedrich považoval za Bočkova falza. Listiny pro Zdikův kostel máme dochovány dvě, jednu od římského krále Konráda III. (K) (= CDB I, č. 138), druhou od knížete a později krále Vladislava II. (V) (= CDB I, č. 157). (Druhé domnělé listiny Vladislavovy — CDB I, č. 158 — je třeba se vzdát, jeť falzem 13. stol. bez pravého základu z doby Zdikovy). Obě zaručují základní svobody imunitní povahy. Listina K je výsledkem diplomatické akce, kterou Zdik zřejmě provedl u Konráda, aby pohnul svého knížete k vydání listiny V. Lze připustit, že měla určitý vliv jak po stránce grafické tak i stylistické později v Olomouci. Není však radno tento vliv přecenit. Podstatnější je, že listinu V můžeme s určitostí přiřadit k diktátu vlastních listin Zdikových a tudíž uzavřít, že vznikla nejen na Zdikův podnět, nýbrž přímo jeho působením. Vnějšíkově se tu Zdikova účast projevuje tím, že přitištěná tu pečeť vévody Vladislava je kontrasignována sekretem Zdikovým. Je to po zhruba 70 letech zase první listina českého panovníka, o které víme, a nejstarší v originále dochovaná naše česká panovnická listina vůbec.

Až potud měl by Zdikův zájem o listinu patrné plody jen po dvojí běžné linii, totiž vydavatelské a příjemce. Ve skutečnosti byl však ještě širší, jak dokumentuje tzv. zakládací listina kláštera sedleckého (CDB I, č. 155). Je to objektivně stylizovaná písemnost, dosvědčující, kterak šlechtic Miroslav založil a statky nadal nový cisterciácký klášter v Sedlci. Platnost právního činu pověřil svou pečeti kníže Vladislav a biskup Zdik svým sekretem. Snad byla připojena také ještě pečeť biskupa pražského. Písemnost má tedy vnějškově plně listinnou formu, protože pak i stylisticky má jisté souvislosti se skupinou, jejíž jádro tvoří listiny Zdikovy, je možné, že i na její stylizaci měl biskup sám podíl. Jisté je tolik, že jeho úsilí o uplatnění listiny na české půdě vyjadřovalo tehdy u nás už nesporně dosti průraznou snahu církve o emancipaci z moci světské a mělo proto výsledky už ne jen dočasné povahy. Svědčí o tom jasně některé okolnosti, které se týkají vývoje listiny na české půdě ještě v době Vladislavově.

Od Vladislava známe především kromě listiny výše už uvedené z jeho doby královské ještě několik dalších, z nichž některé jsou v originále, jiné v opise či ve formě pozdějších padělků dochovány. Mezi nejstaršími z nich sice dvě vznikly u svých příjemců (CDB I, č. 204, 210), nicméně v nich jsou údaje, které nás zajímají. V první je mezi svědky uveden vyšehradský probošt Gervasius s titulem králova kancléře, v druhé je též ve formulaci datum per manus. I když tu nejde o první případy vůbec, kdy máme u nás zmínku o panovníkově kancléři, jsou významné proto, že ony starší jsou jen v pramenech narativní povahy či v listinách nespolehlivých, dále tím, že avizují teprve tehdy vskutku novou skutečnost: proniknutí formule datum per manus do našich — zatím panovníckých — listin, předpokládající aspoň jistý stupeň skutečné kancelářské organizace.

Jsou dále i jiné doklady toho, že aspoň počínajíc Vladislavem II. taková organizace, reprezentovaná především právě kancléřem, při dvoře existuje. K této organizaci náležely i další osoby, sdružené, podobně jako na jiných dvorech, v tak řečenou panovníckou kapli. Dodat třeba: a) Hlavními tehdejšími centry této kaple u nás byly dva hlavní kostely, pražský a vyšehradský. b) Činnost tehdejší kanceláře královské (a kancléře především) se diplomaticky projevovala jen ve sféře politiky zahraniční; to znamená, že stylizování a psaní listin bylo tenkrát asi výhradně věcí podřízených kaplanů v listinách namnoze jmény vůbec neuvedených a jen graficky či stylově-kriticky postižitelných. c) Významné místo tu zaujal jeden z kaplanů, jež lze s jistou rezervou ztotožnit se známým kronikářem Vincenciem, fungujícím notářsky (jak uslyšíme) zprvu u pražského biskupa a pak (CDB I, č. 208, 227, část č. 386) u Vladislava II.

Diplomatický ruch zastihujeme za Vladislava II. i u pražského biskupa. Necháme-li stranou výše naznačenou možnost, že už biskup Otto měl pečeť, máme jistotu, že se nám od jeho nástupce Daniela I. zachovaly čtyři listiny (č. 182, 228—230), kromě jednoho kanonického listu, který opět pomineme. Tyto listiny jsou jednotné už tím, že jde vesměs o autentiky, s nimiž se tak poprvé na české

půdě už také přímo setkáváme. Jednotné jsou i tím, že všechny stylizoval patrně už uvedený Vincencius. K tomu budiž dodáno na vysvětlení: a) Listiny přisuzované Vincenciovi u Vladislava a Daniela tvoří stylistickou jednotu, v níž jsou stopy vlivu formuláře italských veřejných notářů, s nímž se Vincencius měl příležitost seznámit v Itálii. b) Něco z charakteristických prvků téže diktátové skupiny se najde v kronice Vincenciově. c) Jaké měl Vincencius vztahy k Danielovi, Vladislavovi a konec konců k samému Zdikovi, vysvítá z jeho kroniky.

Jsme u poslední otázky, které tu musíme věnovat pozornost. Jak se vyvíjela listina v českých zemích zhruba v posledním čtvrtstoletí 12. věku, konkrétně od abdikace Vladislava II. (1172) do počátku královské vlády Přemysla I. Že se tu projevila kontinuita listinné tradice v jistém smyslu „založená“ zásahem Zdikovým, jsme řekli již výše. Nyní půjde o to, ohledat v jednotlivostech povahu a intenzitu této tradice u příslušníků tříd a třídních skupin tehdejší české společnosti.

1. Kontinuita listinné tradice u panovníka a členů panovnického domu se význačně projevuje v tom, že se nám dochovaly listiny nyní už od všech českých vévodů, počínajíc Soběslavem II., dále dokonce i od některých českých knížet a knížat moravských. Všechny panovnické listiny tohoto čtvrtstoletí jsou opatřeny pečeti svých vydavatelů. S jedinou výjimkou, která se ostatně netýká českého adresáta, není tu listin pro feudály světské a ani patrně ne pro města, necháme-li právem stranou známou, ale nikoli pravou, listinu Soběslavovu pro pražské Němce (CDB I, č. 290). Neexistují listiny, které by byl kdokoli z tehdejších Přemyslovců od kohokoli z domácích činitelů přijal. Stylistickým a grafickým rozbořem jejich listin lze zjistit, že tyto listiny vznikají z části sice u svých příjemců (vesměs nižších či vyšších duchovních feudálů), z části však jejich kancelářskými zařízeními. Tato zařízení souvisejí jako před tím s panovnickou kaplí. Kromě dosavadních dvou center v této kapli již zjištěných (kostelů vyšehradského a pražského), vytváří se zvláště významné centrum další, jímž je cisterciácký klášter plaský. Toto centrum je přímo specifikem českého diplomatického vývoje poslední čtvrti stol. 12.; uvidíme, že rychle doznívá na počátku stol. 13. V diplomatickém centru plaském vznikl vpravdě imposantní soubor listin, který se skládá jednak z listin zeměpanských Plasům přímo určených, jednak z listin zeměpanských pro příjemce jiné, jednak konečně z kusů, dosvědčujících právní počiny různých osob, především šlechticů, ve prospěch Plas, vykonané pod autoritou pečeti buď vévody či pražského biskupa (jeho kapituly), z největší části ve formě protokolů o příslušných prohlášeních před zemským právem učiněných.

2. Diplomatická aktivita u biskupů se projevila nyní jen u pražských; souviselo patrně s některými vnějšími okolnostmi, že v Olomouci smrtí Zdikovou zhruba na celé půlstoletí diplomatická činnost zaniká. U srovnání s dobou Vladislavovou je dále nápadné, že všechny listiny, které tu máme (necháme-li stranou ty, které vydal Jindřich Břetislav sice jako pražský biskup avšak spolu (a pře-

devším) také jako český vévoda — CDB I, č. 280, 303, 313, 325, 335), se vesměs týkají jen temporálií. Ve třech z těchto případů je nadto — aspoň nominálně — příjemcem listiny šlechtic (v pozadí stojí feudál duchovní); prvá z nich má přímo povahu listiny lenní. Dvě z těchto listin jsou vydány vysloveně v záležitosti samého pražského kostela, jsou tedy listinami pro vnitřní potřebu; tím je už dán také předem jejich vznik u vydavatele (v kostele pražském), ve zbývajících třeba počítat s uplatněním faktických příjemců (duchovních ústavů, v jejichž prospěch listina byla vydána).

3. Jen zřídka máme zatím listiny (listy i tu nechme stranou, jde ostatně o jediný případ), jež někdo z nižších duchovních feudálů vydává. Máme tedy u nich co činit takřka napořád s diplomatickou činností po linii příjemecké. Ve větší či menší míře (podmíněné situací) lze v listinách, které nižší duchovní feudálové přece jen už vydali, odkrýt snahu zabezpečit zlistiněný právní čin nejen před forem kanonickým nýbrž především zeměpanským. Tato snaha vyúsťuje ve vznik objektivně stylizovaných protokolů o prohlášeních před zemským právem, ověřených vévodskou pečeti. (Viz tu listiny plaské CDB I, č. 343, 344). Skutečnost, že sporadické jsou zatím listiny nižších duchovních feudálů, týkající se právního činu uzavřeného s jiným duchovním feudálem, vysvětlí se tím, že zatím bylo fakticky takových právních činů ještě velmi málo; nesvědčí to tedy — jak by se mohlo zdát — proti správnosti základního postřehu, že vztah duchovního feudála k listině byl vždy vysloveně kladný. Zatímco v některých okruzích (slyšeli jsme už o plaském a možno dodat ještě okruh johanitský) máme rozvinutou činnost diplomatickou přímo doloženu, musíme v dalších některých tuto činnost aspoň předpokládat; konkrétně se to týká pražského i vyšehradského kostela (pro jejich už zjištěný těsný styk s královskou kaplí), dále kláštera břevnovského, kde by nebyly mohly vzniknout pozdější některé padělký, kdyby tu diplomatická činnost ještě ve 12. stol. nebyla věcí běžnou. V celkem značném rozsahu bude třeba počítat s tím, že představitelé aspoň významných církevních ústavů měli své pečeti, třebaže se s jejich užitím prakticky setkáváme jen sporadicky. Zvláštní postavení měla — jak už naznačeno — pečeť pražského kostela. Jsou náznaky toho (v listinných falzech), že v některých duchovních ústavech nejen že vznikaly jednotlivé akty, o jejichž existenci jsme už slyšeli, nýbrž že si tu pro svou vnitřní potřebu založili knihy k zapisování takových zápisů, které je možno považovat za období knih tradičních známých z krajín alpsko-bavorských. Po té stránce přicházejí především v úvahu okruhy klášterů břevnovského a kladrubského, nikoli však jako místa věrohodné povahy.

4. Na jméno nižších světských feudálů, respektive o právních činech jejich, se zachoval (nehledíme-li k aktům a k listinám vévodským, jimiž jsou jejich právní činy zlistiněvány) zatím jen malý počet listin, ač právních činů jimi vykonaných bylo nesporně velmi mnoho. Podmíněno je to již tím, že světský feudál, nemaje vůbec kladný poměr k listině, zpravidla nedisponoval ještě svou pečeti.

Většina listin o právních pořízeních šlechtických je proto vydána pod autoritou pečeti panovníkovy, po případě pražské kapituly, jakožto činitelů reprezentujících zemské právo; aspoň v některých případech vyjadřuje tato forma i souhlas panovníkův s právním pořízením šlechticovým. Neexistuje zatím žádná listina šlechtice o jeho právním pořízení zcela samostatně vydaná. Jen na dvou listinách (CDB I, č. 323, 357) je pečeť šlechtická. V prvním případě zlistiňuje právní čin šlechticův vévoda, v druhém vedle listiny šlechticovy máme paralelní zlistinění jeho právního činu listinou vévodovou (CDB I, č. 358). Příjemcem listiny šlechtické je vesměs jen duchovní feudál, neexistuje tedy listina šlechticova pro jiného šlechtice, ba zatím ani ne pro panovníka. O listinách pro světské feudály viz, co bylo pověděno výše v odstavci o listině u panovníka a u biskupa; budiž zde jen výslovně ještě zjištěno, že listiny fakticky pro světského feudála zatím neexistují.

5. Pokud jde o listinu u měst, není zatím dokladů po linii vydavatelské a patrně ani ne (viz výše o CDB I, č. 290) po příjemecké.

II. (1197—1310)

Do roku 1253 je látka přístupna v plných textech a v diplomatickém zpracování z největší části v CDB II.—IV. Pro období od roku 1253 jsou zatím Emlerova Regesta (II. sv. s dodatky ve sv. IV.).

Povšechně je možno formulovat tyto postřehy: a) Diplomatická látka průběhem 13. stol. i později stále narůstá. b) Tato látka se skládá stále ještě převážně z listin, i když některá právní pořízení jsou nyní spisována ve formách jednodušších, totiž buď mandátové nebo listové povahy. Je třeba dodat, že kromě těchto všech písemností musíme počítat v míře stále vzrůstající také s existencí listů v pravém slova smyslu, majících převážně politický a mnohdy přímo literární charakter. Originálů listů tohoto typu máme velmi málo a většinou jsme odkázáni na různá dochování opisové povahy, především ve sbírkách formulářových. c) Početně stojí stále v čele písemnosti vydané na jméno panovníkovo a členů panovníckého rodu. Jako příjemci jsou stále na prvním místě nižší duchovní feudálové. d) Během období vznikají u nás již také první úřední knihy, jde především o sbírky formulářové, dále v okruhu zeměpanském o počátky pozdějších desk zemských, v okruhu městském o počátky knihovnictví městského. e) Listina na české půdě nabývá během 13. stol. ve významné míře povahy dispozitivní; s tím ruku v ruce mizí především v listinách panovníckých postupně jména svědků a dochází i k některým význačným změnám ve struktuře formulí datovacích. Na druhé straně po celé století 13. je prokazatelná u nás, alespoň pokud jde o forum zeměpanské, platnost ústního svědectví vedle listinného, či zcela samostatně.

Z pozice příslušníků jednotlivých tříd či třídních skupin české společnosti jeví se situace a její vývoj takto:

1. Narůstání látky u panovníka a členů jeho rodu lze konkrétně nejlépe naznačit tím, že roční průměr písemností českého krále nám dochovaných činí na počátku 13. stol. něco více než dvě, na konci století již zhruba deset. Český panovník a členové jeho rodu se stávají během 13. stol. v hojnější míře také příjemci písemností, existují při tom již také písemnosti pro českého panovníka vydané vydavateli domácími. Konkrétně jde však jen o přísahy věrnosti panovníkovi od nižších světských feudálů, které jsou častější až v době Václava II. a o nichž o všech lze zjistit, že byly vyhotoveny u svého příjemce, tj. v panovnické kanceláři.

Během století 13. zdokonalují se u českého panovníka a členů jeho domu postupně zařízení sloužící k diplomatické službě (k spisování listin). S tím souvisí postupně přibývání kancelářských vyhotovení v listinách panovnických. Tento stav nenabývá však až do samého konce našeho období výhradnosti, stále existují alespoň pro nižší duchovní feudály, resp. pro biskupa, přijemecká vyhotovení panovnických listin, i když se tato vyhotovení později omezují jen na případy mimořádné. Do třetice existují stále také vyhotovení, v nichž lze postihnout diplomaticky podíl jednak kanceláře, jednak příjemce (graficky, do jisté míry i stylisticky).

Kancelářská zařízení panovníka a členů jeho rodu zůstávají až do konce našeho období celkem velmi jednoduchá. Jádrem panovnické kanceláře tvoří stále královská kaple; v čele kanceláře stojí kancléř, který výjimečně má stálého zástupce (vicekancléře), formálně je mu podřízen vedoucí notář (resp. vedoucí notáři), označený častěji titulem protonotář. Vedoucí postavení v královské kapli přinášelo svému držiteli zřejmě značné výhody. Odleskem toho je zápas, který svedly o své postavení v královské kapli dva kostely, které v ní měly, jak víme, pevné místo, totiž vyšehradský a pražský. Zápas byl rozhodnut ve prospěch kostela vyšehradského po té, kdy se pražský zdiskreditoval u panovníka známým církevně-politickým sporem vyvolaným biskupem Ondřejem. Po tomto sporu dostává se hodnost kancléře po krátkodobém kancléřství litoměřického probošta Benedikta virilně a trvale do rukou proboštů vyšehradských. Z nich většina stojí jenom nominálně v čele kanceláře, jejich skutečné uplatnění je stále v diplomatické službě zahraniční. Jakýsi vrchol tohoto uplatnění kancléřova představuje známý kancléř Václava II. Petr Aspelt, probošt vyšehradský a později biskup basilejský. Jen výjimečně (za Václava I. Diviš, za Přemysla II. Petr, za Václava II. Petr Angeli) je probošt fakticky také diktátorem, ba dokonce i písařem listin. Virilnost postavení kancléřova se projevuje význačně v tom, že zůstává v úřadě i po nastoupení nového panovníka, zatímco protonotář se mění; proto mluvíme jen o jeho formální podřízenosti kancléři. Až do doby, kdy nastoupením Přemysla II. na stolec alpských zemí vznikla potřeba oddělit vyřizování záležitostí těchto zemí od vyřizování záležitostí zemí českých, měla kancelář vždy jednoho vedoucího notáře. Písařsky se vedle něho uplatnili častěji také někteří další členové kaple. Osoby,

které se podílely jednak na psaní, jednak na stylizování listin, zčásti známe, neboť jsou jmenovány ať již jako svědci nebo v dpm. formulí, zčásti jsou anonymní a lze je postihnout jenom diplomaticky. Někteří z těchto anonymních notářů byli velmi významní. To platí především o notáři zprvu Přemysla I. a pak moravských markrabat, resp. i Václava I., označeného u Přemysla I. siglou O 5. Na základě četných indicií je pravděpodobné, že tento notář byl totožný s olomouckým biskupem Robertem (1202—1240).¹⁰ Na stopu stylizátorů (i písařů) listin nás někdy uvádí „datum per manus“ formule; osoba v ní uvedená mívá se skutečným vznikem listiny něco společného; jde o to, diplomaticky v jednotlivých případech zjistit, co. Zdánlivě mnohem jasnější formule, totiž „scriptum per manus“ a „confectum per manus“ nemají prokazatelně ani se psaním ani se stylizováním listiny nic společného; povšechně o nich platí, že vyjadřují prostě jen odpovědnost za správnost vyhotovení (tedy v jádře totéž co dpm. formule).

Většina z notářů je domácího původu a konkrétně z prostředí kostelů vyšehradského, pražského, litoměřického a olomouckého. Pomijíme tu diplomatické středisko plaské, jehož vliv mizí již během prvního desetiletí 13. stol. Počínajíc r. 1251, tj. od počátku Přemyslova uplatnění v zemích alpských, působí v české panovnické kanceláři několik osob, pocházejících z alpských zemí. Je důležité, že tyto osoby se podílejí také na vzniku české diplomatické látky; rozdělení kanceláří (viz výše) je tedy po určitou dobu zcela fiktivní, v listinách pro rakouské příjemce znatelně převažují příjemecká; domácí vyhotovení; rakouští notáři přinášejí některé novoty do látky české, především širší užívání mandátů.

Nejvýznamnější osobou v kanceláři Přemysla II., a možno dodat hned, že i Václava II., se stal protonotář mistr Jindřich. Dávný problém, zda tento muž v listinách častěji uváděný od r. 1273 a fungující jako datář všech listin Přemyslových od tohoto roku do jeho smrti, je totožný s autorem formulářové sbírky listin tzv. Jindřicha Vlacha, resp. také s autorem další formulářové sbírky listů tzv. Jindřicha z Isernie atd., je dnes po diplomatickém zvládnutí tohoto problému vyřešen kladně. S určitostí můžeme také říci, že Jindřich, jehož přičiněním k nám pronikají nové humanistické zásady stylistiky, nebyl cizinec (Ital), nýbrž v Itálii pouze studoval. Budíž o něm dodáno hned, že píše a stylizuje také listiny Václavovy takřka napořád až do r. 1290; přitom se v nich jménem neuvádí, zřejmě proto, že politicky byl vyřízen za okupace braniborské a u dvora mohl pak po léta zastávat jen zákulisní roli. Teprve později v souvislosti s polskou akcí Václava II. byla mu dána znovu příležitost setkáme se s ním ve Václavových listinách pro Krakovsko-Sandoměřsko pod jménem protonotáře Jindřicha Kvasa. Sledovat ho lze až do r. 1301; potvrzuje se diplomatickým rozbořem, že od r. 1281 zastával po nějakou dobu úřad městského notáře pražského a že jako vyšehradský kanovník vedl na Vyšehradě diktátorskou školu.¹¹

Vliv mistra Jindřicha až do konce našeho období se projevuje v listinách panovnických také tím, že se vytváří určitá jednota slohu těchto listin. Tato jednota

trvá, i když stylizování a psaní listin převzali od Jindřicha již jiní notáři (mistr Velislav, Petrus Angeli atd.). Přitom by nebylo správné vykládat to přímočaře prostě jako užívání sbírek formulářových. Až do konce našeho období neopouštějí nás totiž vpravdě možnosti určovat v listinách nejenom individuality po stránce grafické, nýbrž i po stylistické. Možnost zjišťování těchto individualit přenáší se z formálních částí listiny do jádra jejího obsahu (narace, dispozice).¹² Kancelářská zařízení Jindřicha Korutanského a jeho písemnosti vykazují z podstatné části kontinuitu se zařízeními z doby Přemyslovské, třebaže jeho domácí notáři tu přinesli jisté nové prvky.

U českých královen se setkáme s kancelářskými zařízeními počínajíc manželkou Václava I. Kunhutou (od nižších členek panovníkova rodu listiny nemáme). V dpm. formulích jejich listin jsou jmenováni notáři, aspoň u Kunhuty, manželky Václava I., je souvislost její „kanceláře“ s Vyšehradem zcela jasná. Překvapujícím produktem je známý „Formulář královny Kunhuty“ manželky Přemysla II.; o jeho rukopise (chovaném v Nár. knihovně vídeňské) nelze sice prokázat, že by měl co společného s udánlivým svým autorem mistrem Bohuslavem, za to však, že vskutku byl k dispozici ve vdovské kanceláři Kunhutině.

Z mužských členů Přemyslovského rodu nás tu mohou zajímat jen markrabata moravská. Na počátku stol. 13. měl z nich především markrabě Přemysl, bratr krále Václava I., po r. 1230 znamenitě vybudovanou kancelářskou službu, jejímž hlavním představitelem byl notář Hilarius. V pozdějších letech souvisí Přemyslova kancelář těsně s Olomoucí a s notářem O 5. Také Přemysl II., poslední z markrabat našeho období, měl pevně vybudovanou kancelář, poslední její osazení přešlo do jeho panovnické kanceláře pro smrti Václava I.

Pečeť českého panovníka se vyvíjí zprvu v plné kontinuitě s pečetí českých vévodů počínajíc Vladislavem II., je tedy dvoustranná (mincovní), na aversu s panovníkem na trůně, na dorsu typář tzv. svatováclavský. Přemysl I. jako jediný z Přemyslovců disponoval také zlatou bulou v obdobné úpravě. Od sklonku 12. stol. se u nás setkáváme u dalších členů panovnického rodu (především u moravských markrabat) s typem jednostranné pečeti jízdecké. Přemysl II., stav se vévodou rakouským, užíval mincovní pečeti jízdeckého typu (jedna strana česká, jedna rakouská), od korunovace pečeti majestátní a jízdecké. Tím odpadl typář svatováclavský, který se jen dočasně ještě objevuje ve formě tzv. exergue, a byl vytvořen základní typ české pečeti panovnické, užívané až do r. 1306. Sekret máme nepochybně u Přemysla II. přímo doložen (ve zbytcích) na jednom listě pro rakouského příjemce.¹³ České královny mají sekrety již počínajíc Kunhutou, manželkou Přemysla II. Vlastní jejich pečeť je jednostranná, jednak špičatě oválná a jednak kulatá. Jindřich Korutanský, nejza korunován, pečetil listiny jenom pečetí sekretní.

Vše ukazuje na to, že český panovník se členy svého rodu má v našem období k listině vysloveně pozitivní vztah; zčásti je ovšem tento vztah motivován ohledy

povahy správní a zahraničně-politické. Také po linii příjemecké se tento vztah projevuje, konkrétně péčí archivní o písemnosti přijaté. Archivní péče o přemyslovský archiv domácí (budoucí Korunní) se zatím projevuje výhradně ukládáním listin; nebyly tedy archivně zpracovány, jak to bylo běžné u soudobých feudálů duchovních. V jednotlivých případech projevuje se dokonce nezájem o listiny do archivu patřící. Jeho důsledkem jsou nejen časté ztráty, nýbrž i to, že se např. jedna z mírových smluv Přemysla II. sice zachovala, nikoli však v archivu Korunním, nýbrž šlechtickém (Reg II, č. 24).

2. Postřehy, které níže podáváme o listině u biskupů, jsou upraveny tak, aby umožnily srovnání podmínek i výsledků diplomatické činnosti u biskupů pražských a olomouckých. Až do doby Jana III. z Dražic je nápadný rozdíl v počtu jak vydaných, tak také přijatých listin u biskupů pražských a olomouckých. Větší aktivita v Olomouci než v Praze je nepochybně podmíněna tím, že olomoučtí biskupové nabyli během prvních šesti desetiletí 13. stol. nesrovnatelně více pozemkového vlastnictví než biskupové pražští. Po té stránce jsou nesmírně zajímavými dokumenty testamenty olomouckých biskupů Roberta a Bruna (CDB III, č. 128 a Reg II, č. 571). K vytvoření bohatší diplomatické tradice v Olomouci přispěli také svým způsobem oba právě jmenovaní; sama dlouhá doba jejich pontifikátů tu byla příhodná. V Praze teprve biskup Jan III. z Dražic má obdobné postavení. V dalších desetiletích 13. století a až do konce našeho období je míra diplomatické aktivity Prahy a Olomouce celkem vyrovnaná. Tu i onde od všech biskupů máme už poměrně značný počet listin; nepoměr se vyrovnává také po linii příjemecké. Přitom však počet tu i onde přijatých listin je stále malý.

Svou vnější úpravou jsou si listiny biskupů pražských a olomouckých podobné; vysvětluje se to tím, že se přidržují úpravy současných středoevropských biskupských listin vůbec. Tu i onde narůstá během doby počet listin týkajících se tzv. spirituálií. V oboru temporálií mají listiny olomoucké svou specifičnost v listinách lenních, které tvoří podstatnou součást všech listinných vyhotovení biskupa Bruna a doznívají za jeho nástupců. Je důležité vědět, že formulář Brunových listin lenních není mechanickým napodobením formuláře lenních listin magdeburských, ač Bruno výslovně práva leníků magdeburských k nám zaváděl a ač notáře (Konráda), který formulář jeho lenních listin vytvořil, si s sebou prokazatelně přivedl z Magdeburku.

Pokud jde o zařízení kancelářská, je situace v Olomouci mnohem přehlednější než v Praze: Zcela jednoduchá taková zařízení si v Olomouci vytvořil už biskup Robert, který patrně zčásti byl sám sobě notářem, ač v jeho službách zastihujeme aspoň jednoho notáře dalšího. Systém jednoho stálého notáře je zjistitelný také u všech Robertových nástupců, některé z nich je možno postihnout i jménem. U biskupů pražských stopy obdobné jednoduché kancelářské organizace se objevují až za Jana III. Jak v Olomouci, tak také v Praze až do konce našeho období existují vyhotovení příjemecká. Formule dpm. objevuje se v Olomouci — zdaleka

ne však pravidelně — od doby biskupa Bruna, v Praze jen sporadicky za biskupa Jana III.

Diplomaticky má zdánlivě Praha před Olomoucí nápadný předstih v tom, že tu existuje tzv. formulářová sbírka biskupa Tobiáše z Bechyně. K tomu je třeba říci: na rozdíl od staršího bádání dovedeme dnes tuto sbírku aspoň zčásti postihnout také diplomaticky; víme kromě jiného, že základ této sbírky pochází již z doby zde častěji jmenovaného Jana III. Tzv. formulář biskupa Tobiáše z Bechyně je ve skutečnosti jen jednou z novějších redakcí starší sbírky. S největší pravděpodobností musíme však také v Olomouci už v době biskupa Bruna existenci formulářové sbírky předpokládat.

O pečetech biskupů pražských a olomouckých platí *mutatis mutandis* to, co jsme slyšeli o vnější úpravě jejich listin: odpovídají standartu soudobé biskupské pečeti středoevropské, a to jak tvarem, tak látkou pečetní, tak obrazem. Pražští biskupové předstihli olomoucké v tom, že z nich už biskup Jan III. užívá také sekretu; v Olomouci je sekret doložen až za biskupa Dětřicha. V Olomouci zato máme zcela výjimečný doklad existence pečeti elekční. Užil jí, pokud víme, třikrát Bruno jako zvolenec olomoucký. Dorsum této zajímavé pečeti je opatřeno otiskem nádherné antické gemmy (viz CDB IV, č. 112, obrazová příloha č. 10, 11).

I když pro pražské biskupy se nám zachovalo méně listin než pro olomoucké, neznamená to, že by se první od druhých lišili, pokud jde o péči o své archívy. Je u obou stejná a odpovídá oné péči o archívy, která se projevuje u nižších feudálů duchovních, k nimž nyní přecházíme.

3. Počet listin, které duchovní ústavy anebo jejich představitelé i jednotliví nižší duchovní feudálové vydávají, se zvyšuje; přitom zůstává v platnosti, že diplomatická činnost jejich stále podstatně převažuje po linii příjemecké. Jejich listiny jsou stále zajišťovány vůči foru světskému, jednak zemskému, jednak i městskému, tak jak toho v jednotlivých případech potřeba vyžadovala. Počet listin, upravených výhradně jen podle zásad práva kanonického a výlučně pro kanonické forum určených, přitom stále vzrůstá, tak jak se postupně komplikovaly vztahy mezi nižšími duchovními feudály navzájem; nejednou i uvnitř duchovních ústavů samých. Nejryzejší formou takových listin jsou listiny pro vnitřní potřebu. Ve dvou případech máme také listiny elekční (Reg II, č. 1236, 1922), vybavené přesně podle požadavků kanonického procesu vlastnoručními podpisy, jednou se objevuje také vyslovená recepcie podpisového znamení italských veřejných notářů (Reg II, č. 977). V těsné souvislosti s těmito listinami jsou také listiny tzv. biskupských oficiálů, z jejichž činnosti se nám ovšem zatím dochovaly jen nepatrné stopy.

Zásadně pozitivním vztahem nižších duchovních feudálů k listině je dána určitá jednota ve vývoji jejich diplomatického písemnictví, která se ovšem teprve tehdy projeví, jestliže chápeme v ústrojně jednotě tuto činnost jak po linii vydavatelské, tak po linii příjemecké. Nicméně existují vývojová specifika v jednotlivých okru-

zích či skupinách okruhů bezpečně postižitelná. Jsou podmíněna různými okolnostmi, které lze namnoze redukovat na to, v čem spočívá základ hospodářského potenciálu toho kterého okruhu. Určitý typ diplomatické činnosti projevuje se např. v Oslavanech, které se hospodářsky opíraly především o držbu patronátních práv ke kostelům, jiný v okruzích, zajišťujících se příjmem z desátků, atd. Z okruhu kláštera vilémovského máme zcela ojediněle dochovánu lokační smlouvu s vesnickými poddanými dvou vsí tohoto kláštera ve formě chyrografu (Reg II, č. 1167). V některých prostředích přesahuje diplomatická činnost okruh vlastního zájmu, tak vzniká určitý stupeň diplomatické činnosti v cizích právních věcech. Vedle vidimusů budtež tu uvedeny z případů zcela nepochybných listiny, které v záležitostech kláštera kladrubského vznikly už v době Václava I. v diplomatickém středisku pražského kostela. Něco podobného je snad postižitelné v diplomatických okruzích dominikánských. Velmi výrazně ovlivnila diplomatickou činnost v jednotlivých okruzích také geografická poloha příslušných duchovních ústavů, konkrétně jejich styky s městy a s městskými obyvateli. V městských okruzích jsou zlistiňovány nejen četné odkazy měšťanské, nýbrž jsou diplomaticky vyřizovány také spory, jež vyvolalo střetnutí hospodářských zájmů duchovního ústavu a města. Že v této souvislosti vznikly také padělky, rozumí se samo sebou. Po všechně je možno říci, že míra diplomatické činnosti zpravidla odpovídá významu (hospodářskému potenciálu) příslušného duchovního ústavu. V čele diplomatické aktivity po celé století 13. zůstává kostel vyšehradský.

Kancelářská zařízení, která si v jednotlivých okruzích nižší duchovní feudálové vytvořili, jsou stejně rozličná, jak je rozličná diplomatická činnost sama. Tato zařízení leckdy nesloužila jen vlastní činnosti diplomatické; notáři duchovních ústavů byli současně také začleněni do správy jejich věcí hospodářských. Jen tu či onde jsou notáři nižších duchovních feudálů v listinách přímo uváděni jménem, namnoze zůstávají anonymní a lze je postihnout jen diplomaticky. Výskyt dpm. formule v listinách nižších duchovních feudálů je velmi řídký a rozhodně není ukazatelem toho, že by v příslušných okruzích byl vyšší stupeň organizace notářské. Celkem hojný je podle všeho počet případů, kdy nižší duchovní feudál, vydavatel listiny, je spolu sám také jejím písařem a diktátorem. V některých okruzích je zjistitelná širší řádová notářská organizace. To se týká především cisterciáků, premonstrátů a také templářů.

Pečetěmi během 13. stol. disponovaly asi bez výjimky všechny významnější duchovní ústavy i jejich představení. Jednotliví duchovní měli také své pečeti, nikoli však všichni. Častěji se o tom z listin výslovně dovídáme. Pečeti měli především ovšem z jednotlivců ti, kteří se sami notářsky uplatňovali. Uvedeme tři charakteristické případy: z doby Václava I. máme doloženu pečeť vyšehradského probošta a králova kancléře Diviše, z doby Přemysla II. známe pečeť jeho prvního notáře Přísnobora, který zajímavým způsobem kontrasioval Přemyslovu pečeť na mandátu sedleckém (CDB IV, č. 146). Z doby Václava II. máme pečeť notáře

olomouckého biskupa Dětřicha, mistra Ambrože, plebána v Českých Křídlovicích (Reg. II, č. 1645).

Vztah nižších duchovních feudálů k listině se příznačně zračí v jejich péči o archívy. Všude tam, kde nedošlo k zásahu vnějšimu (válečné události, požáry atd.), máme listinné zásoby u nižších duchovních feudálů z 13. stol., někde takřka bez jakýchkoli mezer, zachovány (např. v Olomouci). Archívní péče se projevuje takřka ve všech okruzích tím, že listiny byly opatřovány indorzáty a signaturami, z některých okruhů známe doklady už také o existenci kopiářů. Takřka nic se nám však bohužel z těchto kopiářů nedochovalo. Třeba dodat, že tato zdánlivá nepéče o ně musí se vysvětlit tak, že častým užíváním došlo k jejich opotřebování a pak k nahrazení kopiáři mladšími.

4. Po linii vydavatelské jsme zhruba od pol. 13. stol. u nižších světských feudálů svědky pozoruhodného narůstání počtu listin na jejich jméno vydaných. Je to důsledek především toho, že se šlechtici během 13. stol. takřka úplně vymanili z moci panovníkovy a dosáhli volné dispozice se svým majetkem obmezené jen, když šlo o vyslovené odúmrti, či o převod velkého majetku do rukou církve. Dál je to důsledek skutečnosti, že si značná část šlechticů (a dokonce i některé šlechtičny) opatřila listinné pečeti, do třetice pak důsledek toho, že vznikly šlechtické úřední instituce (cúdy), ochotné dosvědčovat pečetěmi svých představitelů (úředníků) prohlášení právních činů na cúdě, ať už byla zlistiněna na jméno příslušných prohlašovatelů, či úředníků samých.

Po linii přijemecké lze stále mluvit o jisté stagnaci, přitom ještě některé písemnosti zní na jméno světského feudála jen fiktivně, jejich skutečným příjemcem byl některý z feudálů duchovních. Početně nejsilněji zastoupen mezi vydavateli listin pro světské feudály je český panovník, jde tu především o listiny výslužní, jejichž počet ovšem ani zdaleka neodpovídá počtu existujících výsluh. Větší počet takových listin se nám dochoval teprve od Václava III. Zčásti je to nesporně následek nátlaku, který šlechtici na panovníka činili, jak víme dobře odjinud (viz Kronika zbraslavská). Celkový obraz je tu však do značné míry zkreslen tím, že musíme počítat, pokud jde o listiny pro šlechtice vůbec, s větším procentem ztrát než u feudálů duchovních. Třeba však výslovně dodat, že tyto ztráty nemohly být zdaleka tak velké, jak by se zdálo na základě dokladů dochovaných v našich formulářových sbírkách, kde panovnícké listiny pro světské feudály početně zaujímají jasně první místo.

Šlechtické listiny máme: pro panovníka (viz v části 1.), pro biskupa, resp. nižší duchovní feudály, pro města a jejich obyvatele, konkrétně především pro různé podnikatele (emfyteutické smlouvy). Výslovně třeba dodat, že pouze jedenkrát (a tedy zcela výjimečně) až na počátku 14. stol. se setkáme s listinou světského feudála pro jiného světského feudála (netištěná listina Oldřicha z Boskovic z r. 1300). Jsme tu u jednoho z nejcharakterističtějších důsledků negativního poměru českého šlechtice k listině, o němž jsme slyšeli ostatně již výše.

Pokud jde o povahu listin o právních pořízeních šlechtických, musíme rozlišovat:

a) Listiny o vlastních jejich právních pořízeních pod autoritou jejich pečeti. Nejstarším příkladem takové listiny u nás je listina Vítka z Prčic pro klášter milevský z r. 1220 (CDB II, č. 208). Teprve od doby Přemysla II. začíná počet listin tohoto typu narůstat. Jednotlivé starší z nich je třeba vážit velmi opatrně a počítat s možností padělků. Svým diplomatickým původem se tu zásadně od sebe liší listiny šlechticů největších od ostatních (tedy šlechticů menších). Jen prvé z nich vznikly zpravidla vlastními šlechtickými zařízeními kancelářskými, která lze zjistit nejdříve u Vítkovců a u pánů z Lichtenburka; listiny nižších šlechticů zpravidla vznikaly přičiněním nižších duchovních feudálů, pokud byli jejich příjemci. V listinách pro obyvatele měst přicházejí v úvahu hypoteticky i městští písaři, diplomaticky se však vzhledem k stavu materiálu nedají prokázat. Někteří notáři velkých šlechticů jsou známi z listin dokonce jménem. Situace je tu potud jednoduchá, že bývají přímo jmenováni v dpm. formuli. Tito písaři svou povinností zasahují namnoze také do sféry administrativně hospodářské. Z jednoho dokladu (u Rožmberků) víme, že nebyli vesměs příslušníky nižších duchovních feudálů. Monopol církve na kancelář je tedy nejdříve tu u nás prolamován. Listiny velkých šlechticů vnějškově napodobí listiny panovnické. Projevuje se to zčásti také na úpravě šlechtických pečeti: zatímco pečeti nižších šlechticů jsou malého formátu a vzhledem k své heraldické výzdobě obrazové mají štítovitý tvar, pečeti velkých šlechticů jsou častěji kulaté a nejhonosnější z nich jízdecké; na jejich dorsu se objevují sekrety.

b) Drobní šlechtici a šlechtičny v zřejmé snaze dodat svým listinám větší důvěryhodnosti dali své listiny opatřit také pečetěmi osob požívajících vyšší autority. Nejcharakterističtější jsou tu listiny, jež ověřili svou pečeti úředníci zeměpanských cúd.

c) Byly i případy, kdy úředníci zeměpanských cúd (jedné nebo více) svým jménem a pod svými pečetěmi listinně dosvědčovali, že k jistému právnímu činu šlechticovu na cúdě došlo. Takové případy máme doloženy od úředníků všech cúd moravských. Jejich diplomatickým rozbořem se přesvědčíme, že na příslušné listiny úředníci dali sice své pečeti, ale cúda jako celek neměla s nimi nic společného. Konkrétně ani v jediném případě nelze dokázat, že by je byli stylizovali písaři, jež měly cúdy k dispozici; naopak v řadě případů je prokazatelný vznik takových listin u jejich příjemců, totiž u nižších duchovních feudálů.

Zmínkou o provinciálních cúdách a písařích octli jsme se ještě také u otázky jednak listin provinciálních cúd jako celku, jednak vzniku úředních knih u těchto cúd vedených, zejména pak těch, které se vyvinuly u nejpřednějších z nich, cúdy pražské, přetvořené v zemský soud český, tedy českých desk zemských. V celé naší diplomatické látce máme doloženu v jediném případě listinu provinciální cúdy jako celku; jde o listinu úředníků pražských, vydanou ve formě mandátu

adresovaného úředníkům plzeňským ve prospěch kláštera chotěšovského r. 1284 (Reg II, č. 1315). Na rozdíl od listin vydávaných úředníky jednotlivě je tato zajímavá písemnost ověřena pečeti pražských úředníků jako celku, která vzhledem k jejich postavení má povahu pečeti zemské. Budiž dodáno, že této pečeti, jejíž typář dokonce byl donedávna ještě zachován, se pak u zemského soudu velmi dlouho užívalo k pečetění písemností. Je příznačné, že chotěšovská písemnost, ač se prezentuje jako součást běžné korespondence tehdejšího zemského soudu, se konkrétně netýká převodů nemovitostí. Vysvětlíme to tím, že pro tyto záležitosti se vžila u zemského soudu (stejně jako u cúd venkovských) jiná forma, forma zápisů do úředních knih. Za nejstarší bezpečný doklad existence takových knih, vedených při soudě zemském, je nepochybně třeba považovat soudobý, nebo o něco mladší, výpis z desk, hlásící se do r. 1287 (Reg II, č. 1409) o směně nemovitostí mezi Ojřem z Lomnice a klášteřem valdsaským prohlášené před zemským soudem.

Negativní vztah šlechticů k listině má svůj odlesk také v dějinách jejich archivů. Stručně je možno říci, že vývoj archivů je spjat s vývojem zařízení povahy kancelářské. To znamená, že jen u největších našich šlechticů 13. stol. můžeme počítat s počátky jejich archivů. Některé známky nasvědčují však tomu, že v některých případech i menší šlechtic shledal vhodným uložit si některou svou listinu a obrátit se v této věci na sobě blízkého feudála duchovního.

5. Města a jejich obyvatelé, s nimiž svým třídním příslušenstvím splývají venkovští rychtáři, zaujímají v poměru k listině místo, které není ani důsledně pozitivní ani důsledně negativní. Ve vztahu k listině mají tedy něco společného s feudály duchovními, něco se světskými. Vlastní venkovský lid přichází s listinou teprve do styku.

Máme jen velmi málo listin městem vydaných v jeho záležitostech jako celku. Víc je listin, jež města vydávají o právních činech obyvatelů měst. Tyto listiny jsou už vzhledem k obmezenému dispozičnímu právu měšťana s majetkem po celé naše období častěji zlistňovány nikoli na jeho jméno, nýbrž na jméno těch osob, jimiž dispoziční právo měšťanovo bylo obmezeno. Jsou dále zlistňovány, jak již řečeno, ve formě dosvědčení na jméno příslušného města. Teprve od 2. poloviny 13. stol. také začíná vlastní listina měšťanova, která je buď ověřena pečeti městskou nebo (pokud měšťan pečeť má) jeho pečeti vlastní. Tu jde vesměs o příslušníky nejbohatší vrstvy městské, především o podnikatele horní. S obyvateli vesnic se setkáme v celé naší látce jen jednou jako s vydavateli či spoluvydavateli listiny. Jde o výše již uvedenou emfyteutickou smlouvu poddaných ze dvou vesnic s jejich vrchností — klášteřem vilémovským. Víme již, že listina má formu chyrografu, třeba jen dodat, že za vesničany, kteří pečeť neměli, stvrdilo listinu nejbližší královské město, totiž Čáslav.

Města a jejich obyvatelé jsou zhruba od pol. 13. stol. v počtu stále stoupajícím příjemci listin. Příjím, skutečným a trvalým příjemcem byli však jen tam, kde

se mezi ně a vydavatele nestaví duchovní feudál, jehož zájem je tu tangován, nebo nejde-li o příštušníky měst, vstupující do smluvního (lokátorského) poměru k duchovnímu feudálovi. V těchto dvou případech dochází leckdy také k dodatečnému stažení listiny do archívu interesovaného duchovního feudála. Listin přímo adresovaných obyvatelům vesnic máme jen několik málo (nejstarší komínská z r. 1257)¹⁴ a jsou ovšem dokumenty nesmírně zajímavými.

Příjemci listin vydaných jménem města či jeho obyvatelů jsou především nižší duchovní feudálové. Vůbec neexistují listiny měst či měšťanů ani pro panovníka ani pro šlechtice, existují zato — a to poměrně ve značném počtu — listiny, které vydal obyvatel města pro jiného obyvatele městského.

Ve městech vznikají a jsou psány i stylizovány vesměs jen listiny vydané městem v jeho záležitostech jako celku, v záležitostech jednotlivých měšťanů a listiny těchto měšťanů. Nevznikají tu patrně vůbec listiny pro město či jeho obyvatele, zejména pak nikoli takové listiny panovnické. To znamená: vznikne-li u kterékoli z těchto listin podezření, že nebyla stylizována či napsána v panovnické kanceláři, rovná se to podezření, že je falešná. Listiny města a v záležitostech měšťanů nevznikají ve městech zdaleka výlučně. Je-li příjemcem duchovní feudál, častěji přebírá vyhotovení listiny on.

V nemalém počtu našich měst se vyvinula během 13. stol. diplomatická zařízení, jejichž nástrojem je městský notář. Tato zařízení vznikla nejdříve a nejvíce se také rozvinula ve městech bohatých (především horních) i politicky významných (Jihlava, Brno, Praha, Litoměřice, Most atd.). Do jisté míry lze počítat ve městech, která byla sídlem zeměpanských cúd, se splýváním diplomatických zařízení města a zeměpanské cudy. Ve městech poddanských docházelo k splývání diplomatických zařízení města s těmi, která si pán vytvořil k výkonu správy. Úkolem městského notáře nebylo jen vyhotovování listin. Vedl různé zápisy účetní i správní povahy (pozůstalosti, seznamy psanců). Ještě ve 13. stol. je možno aspoň v některých městech (Praha, Brno) počítat také s tím, že byly založeny zprvu zcela jednoduché městské knihy, které byly k dispozici také k zapisování právních činů měšťanských před městskými úřady prohlášených.

Od r. 1247, kdy máme dochovánu u nás první pečeť městskou (Brno), roste počet městských pečetí tak, že koncem 13. stol. mají nepochybně své pečeti už všechna města královská a některá z poddanských. Pečeti obyvatel měst jsou zatím doloženy jen v malém počtu. Pečeti městských se neuzívá jen k pečetení příslušných listin městských či v záležitostech měšťanských vydaných. Z různých podnětů se objevují městské pečeti i na listinách záležitostí městských vůbec se netýkajících, buď k dosvědčení toho, jakou mělo město na příslušném jednání účast, nebo k bezpečnějšímu zaručení příslušného právního činu. Městská pečeť sloužila také jako prostředek uzavírací, např. při pozůstalostním řízení či k pověření původu zboží.

Stav dochovaného materiálu dosvědčuje, že si ve významnějších našich mės-

tech měšťané již ve 13. stol. zřídili také prostředky k uchování svých písemností, tedy městský archiv. Různými katastrofami, které města častěji postihovaly, si musíme především vysvětlit skutečnost, že archivy městské nejsou pro naše období zdaleka tak úplně jako archivy feudálů církevních. Některé přímé doklady naznačují také, že měšťané si přece jen v plné míře neuvědomovali, jaký význam pro ně listina má.

POZNÁMKY

- ¹ Tyto dějiny — tvořící jeden z nezbytných základů celé české medievalistiky — nejsou zatím napsány. Pokud o jejich nástin aspoň pro celé období Přemyslovské zde podaný je ukázkou toho, jak se podílejí jeho autoři na připravované české učebnici diplomatiky. Založen je především na komplexním zpracovávání listinného materiálu, prováděném v rámci příprav k dalšímu vydávání českého diplomataře. Přihlíží ovšem i k veškeré příslušné literatuře, třebaže na literaturu výslovně revokuje jen tam, kde je to nezbytně třeba z věcných důvodů.
- ² Metodický základ toho viz J. Šebánek, *Das Verhältnis zur Urkunde als methodischer Faktor der diplomatischen Arbeit*, SPFFBU C 6 (1959), str. 5—19.
- ³ Dále citováno CDB.
- ⁴ Reg II, č. 441.
- ⁵ G. Friedrich, *O privilegii papeže Jana XV., daném r. 993 klásteru břevnovskému*. ČČH 11 (1905), str. 12—21.
- ⁶ Všechna starší literatura je v článku Z. Kristena, *Pamětní záznam o založení a obnovení kapituly litoměřické*, Sborník prací historických UP v Olomouci 2 (1961), str. 69—97.
- ⁷ *Tři studie k české diplomatice*, Brno 1936.
- ⁸ J. Pražák, *Ke kritice českých aktů XII. stol.*, SAP 8, 1 (1958), str. 130—151.
- ⁹ Na to správně upozornil Z. Fiala, *K počátkům listiny v Čechách*, Historický sborník ČSAV I (1953), str. 27—45.
- ¹⁰ Viz J. Šebánek, *Kdo byl notář Otakar 5*, Rozpravy ČSAV 1959, seš. 9, str. 3—39.
- ¹¹ Viz S. Dušková, *Kdo byl notář Jindřich*, SPFFBU C 7 (1960), str. 59—74.
- ¹² Viz V. Vašků, *K otázkám individuálního slohu v listinách Václava II. a Václava III.*, SPFFBU C 7 (1960), str. 75—94.
- ¹³ Reg II, č. 978.
- ¹⁴ Viz J. Šebánek, *Kapitoly z české diplomatiky*, ČMM 66 (1946), str. 66—97.

DIE URKUNDE DES PŘEMYSLENZEITALTERS IN BÖHMEN

(Ein Beitrag zur Darlegung ihrer Gesamtentwicklung)

Die Frage, auf welche Weise, unter welchen Bedingungen und mit welchen Ergebnissen sich das Urkundenmaterial während des Mittelalters in einzelnen europäischen Ländern entwickelte, gehört zweifellos zum eigentlichen Grundstock der historischen mediävvalistischen Ausrüstung, kann aber kaum irgendwo als gelöst betrachtet werden.

Die Verfasser sind in der Lage, auf Grund der ihrerscits nun schon seit fünfzehn Jahren komplex vorgenommenen Vorarbeiten zur weiteren Herausgabe des Urkundenbuches von Böhmen (Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae) mit der Begrenzung territorial auf das Gebiet des mittelalterlichen böhmischen Staates und im zeitlichen Sinne auf das Přemyslidenzeitalter vorläufig mindestens eine knappe Erfassung dieser Entwicklung vorzulegen, die als ein Vorkonzept zu einem vollkommenen Abrisse derselben Entwicklung kann betrachtet werden.

Aus leicht begreifbaren Gründen ist es gegebenenfalls nicht möglich in Form eines Resumé auch nur die Hauptergebnisse des Aufsatzes tatsächlich zu erfassen. Sei daher nur soviel fest-

gestellt, dass derselbe in methodischer Hinsicht eine folgerichtige Ausarbeitung des folgenden Hauptgedankens darstellt: jenes, was als Funktion des diplomatischen Materials bezeichnet wird und einen integrierenden Bestandteil jeglicher wissenschaftlichen Auffassung des diplomatischen Materials darstellt, ist lediglich nur als Ergebnis aller jener verschiedenen Verhältnisse zu begreifen, die die Mitglieder einzelner Gruppen der mit dem diplomatischen Material in Kontakt stehender Gesellschaft demselben gegenüber in verschiedensten Hinsichten aufweisen. Der erste Abschnitt des Aufsatzes behandelt die Entwicklung seit der ältesten Zeit (das heisst seit den sechzig Jahren des 9. Jahrhunderts) bis zum Jahre 1197, der zweite ist dem 13. und dem ersten Dezenium des 14. Jahrhunderts gewidmet.